

ULUSLARARASI KUDÜS SEMPOZYUMU

GEÇMİŞTEN
GÜNÜMÜZE
KUDÜS

Ümraniye Belediyesi Kültür Yayınları-55

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE KUDÜS

ISBN: 978-605-81462-1-1

Proje Yönetimi

Mesut ÖZDEMİR

Başkan Yardımcısı

Emre ERKOVAN

Kültür ve Sosyal İşler Müdürü

Editörler

Prof. Dr. Ahmet KAVAS

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Selim YILMAZ

Dr. Öğr. Üyesi Muhammed TANDOĞAN

Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü

Atatürk Mah. Fatih Sultan Mehmet Cad. No:63 Ümraniye / İstanbul

Tel: 0216 443 56 00 / 1184 Faks: 0216 328 47 47

www.umraniye.bel.tr • kultur@umraniye.bel.tr

twitter.com/UmraniyeKultur facebook.com/kultur.sosyal

copyright©2019, Ümraniye Belediyesi

Kitabın tüm yayın hakları, Ümraniye Belediyesi'ne aittir. Yazılı izin alınmadan hiçbir şekilde kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

1.Baskı Ocak 2019, İstanbul

Baskı: Pelikan Basım

Kapak ve Sayfa Tasarımı: Serhat Batur KARADENİZ

Yayın Hazırlık: Menessa Reklam ve Organizasyon

Göztepe Mah. Atatürk Cad. No.7 Kat.3 Sütüoğlu Plaza 34815 Anadoluhisarı / İstanbul

EDİTÖRÜN NOTU

Bu eser, 23-24 Eylül 2017 tarihlerinde Ümraniye Belediyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi ve Burak Derneği iş birliğinde gerçekleştirilen “Uluslararası Kudüs Sempozyumu (Dünü, Bugünü, Yarını)” isimli akademik etkinlikte sunulan tebliğlerden meydana gelmiştir. Akademik özgürlük, özgünlük ve etik adına yazarların üslubuna herhangi bir müdahale yapılmamıştır. Bu bakımdan yazılarda ortaya konulan görüşler, kurumların bakış açıları olmaktan öte farklı akademik birikimlerin sistematik halde kamuoyunun takdirine sunulmasından ibaret olup yazarların kendilerine aittir. Bu yoğun emek ürünü çalışmanın ortaya çıkmasında çok değerli katkılar sunan editör hocalarımız Prof. Dr. Ahmet KAVAS ve Dr. Öğr. Üyesi Muhammed TANDOĞAN’a Sayıdeğer Ümraniye Belediye Başkanımız Hasan CAN’a ve yardımcısı Mesut ÖZDEMİR’e Kültür ve Sosyal İşler Müdürü Emre ERKOVAN ve tüm mesai arkadaşlarına, BURAK Derneği Başkanı Adem YENİHAYAT ve ekibine takdir ve teşekkürlerimizi sunarız. Bu eseri; tüm insanlığın barış ve huzurunun vazgeçilmez teminatı ve Müslümanların gözbebeği olan Kudüs’ün özgürlüğüne naçizane bir katkı sunması temennisiyle...

Editör

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Selim YILMAZ

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE

KUDÜS

TAKRİZ

Günümüz Müslümanlarının Kudüs İle İmtihanı

19. yüzyılda İngilizlerin “Ortadoğu” adını verdikleri ve zamanla bu isimlendirme ile tanınan coğrafyanın göğsüne Batılıların bir hançer gibi sapladıkları ve tarihin derinliklerinden çektikleri bir kelime ile “İsrail” dedikleri işgalci ülkenin her geçen gün tüm zorbalıkları kullanarak kendine toprak edinip binlerce yıllık gelenekleri ayaklar altına aldığı bir dönemi yaşıyoruz. Farklı inançlardan insanların aynı şehirde asırlarca bir arada yaşayabilme deneyimleri tarih boyunca çok nadir görülmüştür. “Kudüs” bu anlamda istisnaî örneklerden birisidir. Sadece Haçlılar ki ellerine geçirdikleri her bir şehirde yaşayan tüm toplumların el emeğiyle yükselttikleri binaları, göz nuruyla yazdıkları kitapları, akıllarıyla keşfettikleri ve tecrübeleriyle sabitledikleri değerleri kılıçlarının ucunda yok ettikleri dönem hariçte tutulmalıdır. İslam Medeniyeti ve özellikle de 868-1918 arasındaki 1050 senenin 768 yılında Türk idaresi altında “Kudüslü olma” duygusu bütün tahribatlara rağmen dünya durdukça herkese örnek olacaktır. Şehrin duvarları içinde ve yakın çevresinde 20. yüzyılın ikinci yarısı ile içinde bulunduğumuz 21. yüzyılın başları tarihin belki de en acımasız dönemi olarak kayıtlara girmektedir. Elbette ki bu kutsal yerleşim yeri nice defalar istila edildi, halkından hayatta kalanlara burası açık zindan kılındı. Asur, Babil, Yunan, Roma, Bizans isimli nice devlet zulümleri ile tüm insani duyguları yok eden hükümlerle birbirleri ardına bütün hunharlıklarıyla sergilediler. Hz. Ömer’in 637’deki fetih sırasında şehrin anahtarlarını almaya gelişi ve surlardan içeri girişiyle bu bölgede yakalanabilecek en huzurlu çağların kapıları açıldı. Tamamı 150 yıllık Haçlı istilası ile 1948’de kurulan İsrail’in işgalci ve kan dökücü kimliğiyle milyonlarca insanı ya sürgüne veya çok kötü şartlarda en ağır baskı altında tutması, Kudüslü kimliğini asla yok edemeyecektir. Zira bugünün İsrail’inin temellerini atan Batılıların büyük gurur duydukları ataları Haçlılar, 1099’da, kadim tarihinin en huzurlu dönemini yaşayan bu Peygamberler şehrinde birisi Fatımi valisi İftihar diğer ikisi de yardımcısı sadece üç kişiye şehri terk etme hakkı verip geriye kalanların soyuna, dinine, diline, örfüne ve âdetine bakmadan kılıçtan geçirdiler.

Kudüs’e sahip çıkmak insanlığın boynunun borcudur. İsrail isimli geçmişteki Haçlılar’ın misyonunu devralan işgalci yapının attığı her adım, öncelikle en samimi Yahudi olarak kendisini niteleyen kimseleri rahatsız etmeli ve bu zulme dur demelidir, diyenleri de var. İki bin yıllık tarihlerinde nice badireler atlatan Hıristiyanlar da bu zulme sebep olanların yanında da arkasında da durmamalıdır. Zira Haçlılar denilen yağmacı ve istilacı birlikler, eğer hakiki anlamda dinlerini temsil etselerdi Balkanlar’dan, İstanbul’dan geçerken buralara dokunmaz ve dindaşlarının mallarını, mülklerini yağmalamazlardı. Kudüs’e vardıklarında ise şehirde asırlardır huzur içinde yaşayan üç din mensubuna aynı akıbeti yaşatmaz, yani hepsini birlikte katletmezlerdi. Müslümanlara gelince onlar da Hz. Muhammed’in dört seçkin sahabesinden Hz.

Ömer'in gösterdiği yolda insanlığa hediye edilen bu şehrin her taşını bir değer kabul edip sahip çıkarlardı. Araplar deyince, işgalci İsraili devlet adamları ile kol kola girip onların daha da kuvvetlenmesi için çırpınan bir avuç aslını unutmuş şımarık tipler aklımıza gelsin. Eğer bu milletin her bir ferdinin bu şehir hakkında kanaati ölçülebilse %99'u huzurlu ve mutlu bir Kudüs için sahip olduğu değerlerini feda edecektir. Türklere gelince tüm dünya Müslümanları içinde geçmişte olduğu kadar bu şehrin adı anıldığında tüm duyguları harekete geçen başka bir millet yoktur demek fazla iddialı bir cümle olmasa gerektir. Her ne kadar son yıllarda, "Kudüs'e geçmiş değerlerini kazandırmak" yerine "Kudüs'ten kazanma" sevdasında olan bir avuç türedi tip boy gösterse de tek bir taşı oynatıldığında bile bütünüyle kalbi titreyen ve buraya bağlılığından kıl kadar taviz vermeyen Türkler, bu kutlu şehrin o eski ihtişamlı günlerine dönmesi için çalışmaktadırlar. Keşke günümüz dünya Müslümanlarının da onlar kadar kalpleri "Kudüs muhabbeti" ile dolup taşabilse. Bu bir görevdir ve her bir Müslüman Asya'da, Amerika'da, Afrika'da, her nerede yaşarsa yaşasın bu şehri tanımak ve çektiği acıları dindirmek için her an kendini sorumlu hissedecektir. Kudüslülerin acı haykırıları, her an kulaklarında çınlayacak ve ellerinden geldiği kadar İsrail'in zulmüne dur diyeceklerdir. Aksi takdirde Haçlı ve İsraili zulmü sadece burada değil her yerde kendilerini bulacaktır. Nitekim geçtiğimiz asırdaki sömürgecilik belası da tarihte görülebilecek en büyük bir musibet olarak tüm dünya Müslümanlarının üzerinden bir silindir gibi ezip geçti. Yeni nesiller bugün sadece yaşadıkları zaman ile ilgilendikçe, düne yeteri kadar önem verip bakmazlarsa daha nice acı badireler geçireceklerdir.

Taşa, kâğıda, insan hafızasına kaydedilen Kudüs'ü tanımak her bir Müslüman için bu kimliğe sahip olmanın bir gereğidir. Nice vakıf eseri tahrip edilse de binlerce kitabın sayfalarına göz nuruyla nakşedilen Kudüs malumatı bugünün yeni nesillerinin bilgisine sunulmalıdır. Sadece Osmanlı Devleti'nin bu kutsal şehir ile ilgili arşiv belgeleri incelendiğinde karşımıza tarihte bu kadar acaba kaç şanlı şehir var dedirtecektir. Ümraniye Belediyesi'nin kendi hizmet alanları arasında dünya Müslümanlarının nice meselesine gösterdiği yakın alakanın bir nişanesi olarak Kudüs konusundaki hassasiyeti, 2017 yılında tertip edilen bu toplantı ile bir kez daha kendisini göstermiştir. Belediye Başkanı Hasan CAN'ın ve onunla yapılan her hizmetin altında imzası bulunan görevlilerin katkıları ile Kudüs bir kez daha gündeme geldi. Başta Kudüs'ün evladı olan Filistinli kardeşlerimiz, ülkemizin akademik camiasında bu konuda göz nuru dökerek bu kutsal şehre sevdalı olanlar, komşu ülkelerde Filistin aşkıyla çalışan katılımcılar birikimlerini gelecek kuşaklar için aktardılar. Bu gayretler artarak devam ettikçe Kudüs'ün kurtuluşuna her geçen gün bir adım daha yaklaştığımızı inancımız artmaktadır. Bu günümüz dünya Müslümanlarının Kudüs'ün kaderiyle bir imtihanıdır ve bunu başarıyla geçmek durumundadırlar.

Prof. Dr. Ahmet KAVAS
1 Ocak 2019
İstanbul, Türkiye

İÇİNDEKİLER

I. BÖLÜM: TARİHTE KUDÜS

Yahudilikte Kudüs Algısı Eldar Hasanoglu	13
Hıristiyanlıkta Kudüs Algısı Muhammet Gungör	23
Müslümanlıkta Kudüs Algısı Adem Apak	31
Müslümanlar ile Yahudiler Arasında Kudüs'ün Mülkiyeti Meselesi: Kitab-ı Mukaddes'in Işığında Kur'anî ve Dilsel Bir Değerlendirme ملكية القدس والأقصى بين المسلمين واليهود: دراسة قرآنية لغوية في ضوء الكتب المقدسة Mounjed Abu Bakr	39
Hz. Ömer'in Uygulamaları Çerçevesinde Kudüs'e İlişkin Fıkhi Hükümlere Dair Analitik Bir Değerlendirme الأحكام الفقهية المتعلقة بوضع المدينة المقدسة من خلال العهدة العمرية (دراسة تحليلية) Ahmed I. O. Abdaljawad	71

II. BÖLÜM: OSMANLI KUDÜS'Ü (İDARE VE SİYASAL SÖYLEM)

Osmanlı İdaresinin Kudüs'te Yerleşmesi ve Sancaktaki Osmanlı İdari Sistematiği (XVI. Yüzyıl) Abdullah Çakmak	89
Osmanlı İdaresinin Kudüs Müslümanlarına Sahip Çıkma Anlayışı Mustafa Güler	107
1826-1918 Arası Kudüs'teki Osmanlı Yönetimi الولاية العثمانية على مدينة القدس 1826-1918م Amin Abubaker	121

Osmanlı Kaynaklarında Kudüs (XV.-XVIII. Yüzyıllar)
Alaattin Dolu 145

III. BÖLÜM: **OSMANLI KUDÜS'Ü (KÜLTÜREL MİRAS)**

Kânûnî Sultan Süleyman'ın Kudüs'teki İmar Faaliyetlerine
Dair Bir Yazma Eser: Na'îmî'nin "Fezâil-i Kuds"ü
Menderes Velioglu 163

Kudüs Sicilleri Bağlamında Kanuni Sultan Süleyman'ın
Mescid-i Aksa'da Yaptırdığı Dini, Sosyal ve Ekonomik Eserler
الأثار الدينية والاجتماعية والاقتصادية للسلطان سليمان القانوني في المسجد الأقصى الشريف
من خلال سجلات القدس العثمانية
Ibrahim Rabayah 185

Kanuni Sultan Süleyman ve Eşi Haseki Sultan'ın
Mescid-i Aksa'daki Vakıfları
أوقاف السلطان سليمان القانوني وزوجته خاصكي سلطان في بيت المقدس
Ghassan Muhaibesh 223

Kudüs Haseki Sultan İmareti Vakfı
Ayhan Işık 259

XVI. yüzyılın Başından XVIII. Yüzyılın Ortasına Kadar
Mescid-i Aksa'daki Kur'an Okuma Vakfı (1516-1761)
وقف قراءة القرآن في المسجد الأقصى من أوائل القرن السادس عشر حتى منتصف القرن الثامن
عشر
1761-1516م/1175-922هـ
Zuhair Ghanayem 289

Kudüs Vakıfları ve XIX. Yüzyılda Osmanlı'nın Dış Siyaseti
أوقاف القدس والسياسة الخارجية للدولة العثمانية خلال القرن التاسع عشر
Musa Sroor 311

IV. BÖLÜM: GÜNÜMÜZDE KUDÜS

- İsrail'in Kudüs Politikasının Dini Nedenleri Üzerine Bir Analiz
Mahmut Aydın..... 339
- İsrail'in Kudüs'e İlişkin Siyasal Söylemi Üzerine
Eleştirel Bir Değerlendirme
الخطاب السياسي الإسرائيلي حول القدس: تحليل خطابي نقدي
Âlâ' Ghazi Ismail Rababah 353
- Yahudilerin Tarihi Filistin Topraklarında İşgalci
İsrail Adıyla Devletleşme Oyunu
Ahmet Kavas 385
- İsrail'in Kudüs'ü Yahudileştirme Siyaseti ve
Şehrin Demografik Yapısına Etkisi
السياسة الاسرائيلية في تهويد القدس وأثرها على البعد الديموغرافي
(التغيرات الديموغرافية في القدس)
Ghazi Rababa 395

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE

KUDÜS

OSMANLI KAYNAKLARINDA KUDÜS (XV.-XVIII. YÜZYILLAR)

Alaattin DOLU¹

GİRİŞ

Kudüs önceki İslam devletlerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de dini önemi nedeniyle gereken ilgiye mazhar olmuştur. Hatta Kudüs Osmanlılar açısından zapt edilmeden evvel de devletin önem verdiği özel şehirlerden birisi olmuştur. Bu bağlamda Osmanlı kroniklerinde ve arşivlerinde Kudüs'ün Osmanlı Devleti açısından ne ifade ettiğine dair izlenimler elde etmek mümkündür. Burak Derneği ve İstanbul Medeniyet Üniversitesi tarafından düzenlenen “Uluslararası Kudüs Sempozyumu”nda “Osmanlı Kaynaklarında Kudüs Algısı” başlıklı bir tebliğ sunmam istendiğinde ilgili sempozyumda konuyla bağlantılı olması hasebiyle kroniklerde Kudüs algısı da zikredilmiştir. Ancak kroniklerde Kudüs algısı başlıklı bir yayımlanması nedeniyle ilgili konuya kısaca değinilecektir. Burada Osmanlı idaresinin başladığı dönemden 18. yüzyılın sonuna kadar Kudüs'ün nerede aranması gerektiğine dair birtakım ipuçları verilecek, bazı arşiv kaynakları tanıtılacak ve Kudüs imajının nasıl şekillendiği anlatılacaktır. Neticede bu değerlendirmenin alana yeni başlayan araştırmacılar ile Osmanlı Arşivleriyle yeni tanışacak olan bölge araştırmacılarına bir yol göstermesi beklenmektedir.

1. OSMANLI TASAVVURUNDA KUDÜS

Kudüs'ü içine alan ve Kudüs'ün barındırdığı tüm değerler ona verilen ihtimamın bir göstergesi olarak tarih boyunca tüm devletlerin kayıtlarına işlenmiştir. İdaresi altında bulunduğu Osmanlı hâkimiyetinde yaşadığı 400 yılda ise birçok kaynağa konu edinilmiştir. Hatta Osmanlı hâkimiyetinden önce Osmanlı kaynaklarında gördüğü itibar, barındırdığı değerlere müsavi şekilde kendine yer etmiştir. Osmanlı dönemi hac rehberlerinde Kudüs'ün zikredilmeyişinde İbn Teymiyye ve İmam Birgivi'ye dayanarak Kudüs'ün hala kible sayılmasının mekruh ve küfür sayılmasına bağlanmaktadır.² Buna karşın Kudüs'ün faziletlerini anlatan fezâil literatürü de epey zengindir.³ Bu literatürde olduğu gibi Osmanlı kroniklerinde de Kudüs mübarek sıfatının içi doldu-

1 Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, Tarih Bölümü, alaattind@yahoo.com.

2 Klaus Kreiser, “The Place of Jerusalem in Ottoman Perception” In Robert Hillenbrand Slvia Auld (Ed.), *Ottoman Jerusalem The Living City: 1517-1917*, London: Altajir World of Islam Trust, s. 54.

3 Kamil Cemil Aseli, *Mahtûât Fezâilü Beyti'l-Makdis*, 2, Amman: Vezâretü's-Sekkâf, 2009.

olarak anlatılmıştır. Bu anlamda itibarlı, şerefli, saygın ve namuslu anlamlarına gelen şerif sıfatıyla birlikte anılan Kudüs, dini bir saygı uyandıran ve korunması gereken bir yer olduğunu ismiyle andıran *beytü'l-makdis* olarak da zikredilmiştir. Ayrıca güzel ve temiz anlamına gelen *belde-i tayyibe* ile kutsal belde ve temiz olma durumunu ifade eden *belde-i kuds* olarak da anılmaktadır. Mekke ve Medine'den sonra üçüncü harem olması nedeniyle de *sâlis-i haremullah'ır*.⁴

Osmanlı kaynaklarında Kudüs algısı bir anlamda Osmanlıların Kudüs algısını da güçlü bir biçimde yansıtmaktadır. Özellikle erken dönemde Kudüs'ün önemine binaen şehirde yapılan değişiklikler seleflerinin ihmal ettiği alanlara yönelikti. Suyolları, surların tahkim edilmesi gibi devlet eliyle gerçekleştirilen uygulamalar Kudüs'te eksik görülen alanlara verilen öncelikti. Her ne kadar şehir surlarının tahkim edilmesinde, diğer tabirle tamir edilmesinde iç tehditlere yönelik bir takım gerekçeler olsa da Osmanlı düşüncesinde bunun temel amaçlarından birisinin yeni bir haclı seferi tehdidine karşı bir önlem olduğu anlaşılmaktadır. Zira Barbaros'un Şarlıken karşındaki yenilgisinden sonra bir İtalyan yapma destanında asıl hedefin Kudüs olması gerektiği dillendirilmiştir.⁵ Ayrıca bedevi saldırılarına karşı iç tehditlerden de şehir korunmuştur. Emniyeti sağlanmış bir şehrin ekonomik olarak gelişmesi ise birtakım teşviklere kalmıştır. Bu anlamda 16. yüzyılda ihraç olabilecek zeytinyağı ürünlerinden vergi alınmaması, zeytin ve bundan üretilen mamullerin desteklenmesiyle ekonomik refaha ulaşılmıştır.⁶ Hac yolunun güvenliği sağlanarak Kudüs'e de surre gönderilmesi ise Osmanlı meşruyetinin bölgede sağlamlaştırılmasında aracı olan ulemayı memnun eden önemli bir gelişme olmuştur. Hac yolunun bu anlamda devlet açısından sembolik meşruyetine katkı yapan yönü ise iki taraf için de önemlidir. Zira "*Hac kervanına yönelik öcü alınmamış her saldırı, hükümdarın hacıların yüce koruyucusu olduğu iddiasını tehlikeye sokuyordu.*"⁷ Kısaca hac kervanı, Osmanlı sultanının halifelğine katkı yapan önemli bir semboldü.

Osmanlı imajının oluşmasında kuşkusuz Yavuz Sultan Selim'in önemli bir katkısı olduğu yadsınamaz. Şehrin ele geçirilmesinden sonra Mescid-i Aksa'da yanına gelen ziyaretçilerini geri çevirmemiş, onlara ihşanlarda bulunarak bir mevlevî tekkesine bağlı yapmıştır.⁸

Özetle Kudüs'te Osmanlı imajının oluşumunda şu dört sonuca ulaşmak mümkün:

- Emniyet
- Hayatîyet/Refah
- Diyanet
- Adalet

4 Alaattin Dolu, "Osmanlı Kroniklerinde Kudüs Algısı", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25(1), s. 23-24.

5 Özlem Kumrular, "Yeniçağ'da Osmanlı Topraklarından Geçen Seyyahlar Tehlikeler ve Tedbirler" *Türk Yurdu*, 33(310), s. 61.

6 Alaattin Dolu, *Osmanlı Kudüsü'nde Toplum ve Siyaset*, (1703-1789), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara, 2017, s. 87.

7 Suraiya Faroghi, *Hacılar ve Sultanlar (1517-1683)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt, 2008, s. 85-86

8 Alaattin Dolu, *Osmanlı Kudüsü'nde Toplum ve Siyaset*, (1703-1789), s. 40.

Bu bağlamda bu unsurların 18. yüzyılda nasıl şekillendiğine içeriden bir bakış ise yerelde Osmanlı imajını gözler önüne sermektedir. 18. yüzyılın şafî âlimlerinden Şeyh Muhammed el-Halîlî Osmanlı Sultanlarını şöyle tarif ediyor: “*Yol kesen eşkiyaları def etmiş, fakirliğe önlem almış, kötülüğü def etmiş ve hak sahiplerinin yanında olmuş bir sultan dualara ve övgülere mazhar olmaktadır. Zira o şeriatı yaymış, hac kabilelerini korumuş ve hacca yüceltmmişti. Kâfirlerin kalplerine korku salmış, askeri tanzim etmiş, kâfirlere ordu göndermiştir. İşte bu sebepler bu diyarların sultana olan sevgisinin sebeplerindedir.*”⁹ Görüleceği üzere Osmanlıların 18. yüzyıla kadarki uygulamaları ve bahsettiğim unsurlar üzerinden siyaseti Kudüs’ün sembolik bir meşruiyet aracı olmasını sağlamıştır diyebiliriz.

Kudüs’te Osmanlı imajının oluşmasında etkili olan unsurlar Osmanlı kroniklerine de yansımıştır. Bu anlamda emniyet, diyanet ve adalet unsurları ön plana çıkmıştır. Kudüs’ün İslam dünyasındaki önemini anlatmak için Ayasofya ile yapılan karşılaştırmalar özellikle erken dönem kroniklerinde yoğun olarak görülmektedir. Kudüs’ün devlet nezdindeki dini önemi siyasi alanda kullanılmış ve meşruiyetin sağlanmasında bir unsur olmuştur. Özellikle Fatih Sultan Mehmet dönemi anlatılırken Ayasofya’nın inşası meselesinde belirgin olarak Kudüs vurgusu yapılmaktadır. Ayasofya’nın inşasında Süleyman Peygamberin Kudüs’e yaptırdığı köşkerin kapıları İstanbul’a götürülmüş ve Ayasofya’da Kudüs yönünün tam karşısına konulmuştur. Bu maksatla Gelibolulu Mustafa Âlî’de işlendiği şekliyle Ayasofya’nın inşasında kullanılan, Kudüs’ten getirilen mermer sütunlar ve kapıların kullanılmasıyla mihrap *kible-i ulâ*’ya döndürülmüştü. İstanbul’un fethinden sonra ise el-Aksa ile Beytullah arasındaki çok az derece farkı da mihrabının döndürülmesiyle giderilmişti.¹⁰

Osmanlı şehzadelerinin ve sultanlarının imgenesinde de Kudüs kendine yer edinmiştir. Fetret döneminde Yıldırım Beyazıt’ın oğullarından Mehmet Çelebi, Rumeli’ye hâkim olan Musa Çelebi’den itaat istediğinde kardeşinden aldığı cevapta Kudüs’ün önemine vurgu yapılmaktaydı. Musa Çelebi kardeşinin kutsal topraklardan Mekke, Medine, Kudüs ile Mısır, Şam ve Irak’a hâkim olmadan ona itaat etmeyeceğini bildirmişti.¹¹

Kudüs’ün Osmanlı idaresine girmeden evvel de ilgiye mazhar olduğuna dair veriler bulunmaktadır. Kutsal mekânlara gönderilen hayırlardan Kudüs de istifade etmiştir. Bunlardan birinde II. Murad zamanında 1429-1430 yıllarında sikke gönderilmişti.¹² Kutsal belde Kudüs ile Osmanlı padişahlarının imgenmesi ise Fatih Sultan Mehmed ile başlamaktadır. Celalzâde’ye ait Selimnâme’de yer alan İstanbul fetihnâmesinde Fatih Sultan Mehmed’in İstanbul’u fethederken bindiği atı Hz. Peygamber’in

9 A.g.e. s. 48.

10 Alaattin Dolu, “Osmanlı Kroniklerinde Kudüs Algısı”, s. 26.

11 *Evlîyâ Çelebi Seyahatnamesi*, (Vol. 2/8). İstanbul: YKY, 2011, s. 36.

12 Mevlâna Mehmed Neşrî, *Cihânnümâ [Osmanlı Tarihi (1288-1485)]*, İstanbul: Çamlıca, 2008, s. 305; Mucireddin El-Hanbelî, *El Ünsü'l-Celîl bi-Târîhi'l-Kuds Ve'l-Halîl*, Amman: Mektebetü'l-Muhtesib, 2, 1973, s. 100.

miraca yükselirken bindiği atı Burak'a benzetilmektedir.¹³ Kudüs şahı olarak anılan Yavuz Sultan Selim ise Davud ve Yusuf peygamberlerin halefi olarak görülmektedir. Böylece o *fatih-i mâlikî 'l-arab* olmuştur.¹⁴ Kanuni Sultan Süleyman ise Süleyman peygambere nispetle II. Süleyman (Süleymân-i Sâni) olarak Kudüs'teki taşlara işlenmişti. Harem içerisinde yer alan Kasım Paşa sebilinde ve kale girişinde 1531 tarihli kitabede Kanuni Sultan Süleyman *Süleymân-i Sâni* olarak zikredilmektedir. Arapça olarak şehrin ana kapısına nakşedilen "...iki haremın hizmetçisi, kutsal bölgelerin koruyucusu, bütün milletlerin sahibi II. Süleyman..."¹⁵ ibaresi ise kendi döneminde Kudüs ve diğer kutsal topraklara verilen önemin somut örneklerinden birisidir. Şehrin yeniden imarında önemli katkıları olan Kanuni Sultan Süleyman döneminde ekonomik olarak gelişme gösteren Kudüs emniyet ve adaletin yeniden tesis edildiği bir Osmanlı şehrine dönüşmüştü. Böylece Osmanlı padişahlarının bütün dinlerin beşiği olan ve peygamberler şehri Kudüs ile olan ilişkileri kitap ehlinde tebaanın tasavvurunu da etkilemiştir. Aşağıda görüleceği üzere Osmanlı hoşgörüsünün gayrimüslim tebaa gözünde nasıl şekillendiğine dair birçok somut örnek vardır. Kudüs bu örneklerin zengin şekilde yer aldığı şehirlerden birisidir.

2. ARŞİVLERDE KUDÜS

Osmanlı kentleri özel koşullar içinde devletle bütünleştiler. Şehirlerin entegrasyonundaki en önemli kıstas istikrar ve güven ortamının sağlanmasıydı. Bununla beraber Osmanlı şehirleri arasındaki en büyük farklılık merkeze olan uzaklığı ile büyüklüğü idi. Arap eyaletleri içinde Kahire, Şam ve Halep gibi büyük şehirlerin yanı sıra diğer şehirler de içinde buldukları koşullar çerçevesinde Osmanlı şehirciliğinden faydalandı. Böylece bu şehirlerde yerel ve merkezi otoritelerin şehirlere müdahalesi, vakıfların fonksiyonları, şehirdeki özel memurlar, çeşitli şehir gruplarının faaliyetleri şehirlerin yönetimi sağlamıştır. 1517 yılında Yavuz Sultan Selim tarafından zaptından sonra halefi Kanuni Sultan Süleyman zamanında ekonomik olarak gelişme gösteren Kudüs de bu şehirlerden birisiydi.¹⁶

Kudüs'teki Osmanlı hâkimiyetini araştırmak için başvurulması gereken temel kaynakların yer aldığı Türkiye arşivlerinde Kudüs'ü ilgilendiren birçok malzeme bulunmaktadır. Örneğin erken dönem için Tapu Kadastro Arşivindeki Tahrir Defterleri ile Osmanlı Arşivindeki Mühimme Defterleri merkezden bakış açısını yansıtmaları açısından önemlidir. Bu bağlamda Mühimme Defterleri Osmanlı tarihinin açıklanmasında sıklıkla başvuru defter serilerindedir. Bir din ve vakıf şehri olan Ku-

13 Celâl-zâde Mustafa, *Selim-Name*, Nşr. Ahmet Uğur, Mustafa Çuhadar, Kültür Bakanlığı 1000 Temel Eser/154: Ankara, 1990, s. 343.

14 İdris-i Bitlisî, *Selim Şah-nâme*, Nşr. Hicabi Kırılancık, Kültür Bakanlığı: Ankara, 2001, s. 332-333 ve 399; Celâl-zâde Mustafa, *Selim-Nâme*, s. 403; Müneccimbaşı Ahmet Dede, *Sahaif-ül-Ahbar fî Vekayi-ül-a'sâr*, çev. İsmail Erünsal, Tercüman 1001 Temel Eser, 2, s. 487-488.

15 Mehmet Tütüncü, *Turkish Jerusalem (1516-1917) Ottoman Inscriptions From Jerusalem And Other Palestinian Cities*, Haarlem: SOTA/Turkestan and Azerbaijan Research Center, 2006, s. 34-35.

16 Gilles Veinstein, "The Ottoman Town (Fifteenth-Eighteenth Centuries)", *The City In Islamic World*, s. 212, Brill, 2008.

düs'te yaşayanların çeşitli problemlerinin yansıtıldığı ve merkezin bu sorunlara dair çözümlerini içeren şikâyet defterleri de bulunmaktadır. Bununla beraber gayrimüslim tebaaya sunulan imtiyaz ve haklar ile bunların ibadethanelerine dair tasarrufların yer aldığı kilise defterleri Kudüs araştırmalarında önemli bir arşiv kaynağıdır. Yerelde sorunların nasıl çözümlendiğine dair ise şer'îye sicilleri vazgeçilmez bir şehir tarihi kaynağı olarak yer almaktadır.

3. KUDÜS TAHRİRLERİ

Osmanlı devletinin kırsal kesimleri idaresi şimdiye kadar geniş bir çalışma konusu olagelmıştır. Bu anlamda siciller ve tahrir defterleri bu çalışmalarda temel kaynak olarak kullanılmıştır. Tahrir Defterleri köyleri, hayvanları, ürünleri ve vergileri resmederken, siciller tahrir defterlerinde çizilen resmi tamamlamada önemli bir görev üstlenmektedir. Çünkü tahrir defterleri bizlere eyalet idaresinin işlevleri hakkında çok fazla bilgi vermezler. Zira tahrir Osmanlı şehirlerinde vergiler ile bu vergi yükümlülerini tespit için farklı dönemlerde yapılan sayımları ifade etmektedir. Bu sayımların kaydedildiği defterlere de Tahrir Defterleri denilmektedir. Defterlerde kaydedilen rakamlar ise elde edilen geliri değil, üç yılın ortalamasını gösteren tahmini verilerdir. Sancağı idare eden mutasarrıftan vergi gelirleri beklentilerini içeren bu kayıtlar köylerin ve mahsullerin bir listesini vermektedir.¹⁷

Osmanlıların fetihten hemen sonra tahrir yaptığı bilinmektedir. Ancak tahrirlerin hangi sıklıkla ve ne zaman yapıldığına dair veriler gerçeği yansıtmamaktadır.¹⁸ Buna göre Singer'in Kudüs'e defterlerin tarihlenmesinde dair iddiası ilk defterin, genel kabulün aksine 1518-1519 yılına ait olduğuna dairdir. Defterlerin tarihlenmesine dair genel kabulde defter üzerindeki tarihlerin veya başka notların esas alındığı açıktır. Ancak Osmanlı Devleti'nin Kudüs'ün zaptından sonra tahrir için 7 yıl neden beklediği sorusu Singer'in aklına gelmiş ve onu Kudüs şer'îye sicilleri aracılığıyla sağlamasını yapacağı bir sonuca götürmüştür. Bölgedeki en erken tarihli defter (1520) Yavuz Sultan Selim'in son zamanlarına denk gelen Halep, Hama ve Humus'a ait iken, Şam'ın güney sancaklarının tahriri neden ertelenmişti. İkinci defter (T.D.1015) 1538 olarak tarihlenirken bu Kudüs mahkemesi kayıtları ile eşleşmemektedir. Zira 1531-32 yılına ait kayıtlara göre Halil kazasının nüfus bilgileri 1538 yılına ait olduğu kabul gören ikinci tahrir defterinde yer almaktadır. Singer'in iddiasına göre ikinci defterin tarihi 1531 olmalıdır. Aynı şekilde 1553-54 yılına ait olduğu düşünülen ikinci defter (T.D. 289) ve kalanları da mahkeme kayıtlarıyla eşleşmemektedir. Buna göre ikinci defterin tarihi ise 1545 yılı olup, Singer tarafından dördüncü defter 1560, beşinci defter ise 1595-96 yılına tarihlendirilmiştir.¹⁹

17 Amy Singer, *Kadılar, Kullar Kudüslü Köylüler*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt, 2006, s. 24-25; Amy Singer, "Tapu Tahrir Defterleri And Kadı Sicilleri: A Happy Marriage of Sources", *Tarih*, 1, 1990, s. 96.

18 Mehmet Öz, "Tahrir", *DİA*, 39, s. 426.

19 Amy Singer, *Kadılar, Kullar Kudüslü Köylüler*, s. 24-25; Amy Singer, "Tapu Tahrir Defterleri And Kadı Sicilleri: A Happy Marriage of Sources", s. 115-125.

Akıllara gelen diğer soru ise Osmanlı belgelerinde tahrir sistemine dair tanımlamadan kaynaklıdır. Kaynaklarda tahririn amacı olarak reayayı tanıma, bölgenin ürünlerini tasnif etme, hane sayısının belirlenmesi, kanuna aykırı vergiler varsa bunların tespit edilmesi ve çeşitli sebepler gösterilmektedir.²⁰ Durum bu iken Osmanlı düşüncesinde özel önem verilen bir şehrin tahririnin fetihten hemen sonra yapılması beklenmektedir.

Tarihlendirme konusunda çeşitli sorunların olduğu Kudüs tahrirleri üzerine birçok çalışma yapılmıştır. Bernard Lewis'in öncülük ettiği çalışmalara Amnon Cohen eşlik etmiş ve ikili bu defterler üzerinden bir çalışmayı yayınlamıştır.²¹ Aynı dönemde Wolf-Dieter Hütteroth, Kamal Abdulfattah günümüz Suriye ve Filistin coğrafyasını içine alan geniş kapsamlı bir araştırma yapmıştır.²² Türkiye'de Emine Erdoğan (Özünü) bu defterler üzerinden Kudüs'te nüfus ve etnik yapıyı tespit etmiştir.²³ Son zamanlarda yapılan yeni bir çalışma ise 16. yüzyılda Filistin sancaklarının nüfusunun tespitine dairdir.²⁴

4. MÜHİMME VE ŞİKÂYET DEFTERLERİNDE KUDÜS

Divandan çıkan kararların yazıldığı defterler olan Mühimme Defterleri ise siyasi, adli, içtimai ve iktisadi tarihi açısından Osmanlı devletinin tarihinin aydınlatılmasındaki başvuru kaynakları arasındadır. Yerel tarih açısından son derece önem arz eden bu defter serisi, halkın kendi aralarındaki problemlere ya da idarecilerle olan ilişkilerine dair ipucu vermesi açısından ehemmiyetlidir.²⁵ Bu yönüyle Osmanlı Arap vilayetlerinin idari anlamda en fazla problemlili olduğu dönem olan 18. yüzyıl için önemli bir kaynak niteliğindedir. Osmanlı Filistin sancaklarına yönelik bu serileri ilk kullanan kişi ise Uriel Heyd olmuştur. 1552-1615 yılları arasındaki Mühimme defterlerini tarayan Uriel Heyd Filistin'de Osmanlı yönetimini ilk dönemine dair belgeleri neşretmiştir. Heyd, 1-82 numaralı defterlerin tamamını ve Kepeci tasnifi, no.70 ve 71 ile Mühimme zeyillerini taramıştır.²⁶ Mühimme defterlerinde Kudüs'ün arandığı başka bir çalışma ise devam etmekte olup ilk cildi yayınlanmıştır. Bu çalışma 1545-1594 tarihleri arası Mühimme kayıtlarını ihtiva etmektedir.²⁷ Son yıllarda ise Mühimme defterlerini Kudüs mahkemesi kayıtlarıyla birlikte kullanılarak özellikle erken dönem

20 Mehmet Öz, "Tahrir", s. 426-427.

21 Bernard Lewis, Amnon Cohen, *Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century*. Princeton, 1978.

22 Wolf-Dieter Hütteroth, Kamal Abdulfattah, *Historical Geograpy of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century*. Erlangen: Erlanger, 1977.

23 Emine Erdoğan, *XVI.Yüzyılda Kudüs Merkez ve Nahiyesinde Nüfus Ve Etnik Yapı*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 1998.

24 Mustafa Öksüz, *Şam Eyaleti'nin Güney Sancaklarında (Filistin) Nüfus XVI. YY. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı Doktora Tezi*, 2016.

25 Feridun Emecen, "Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Mîrî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3(5), 2005, s.125,129.

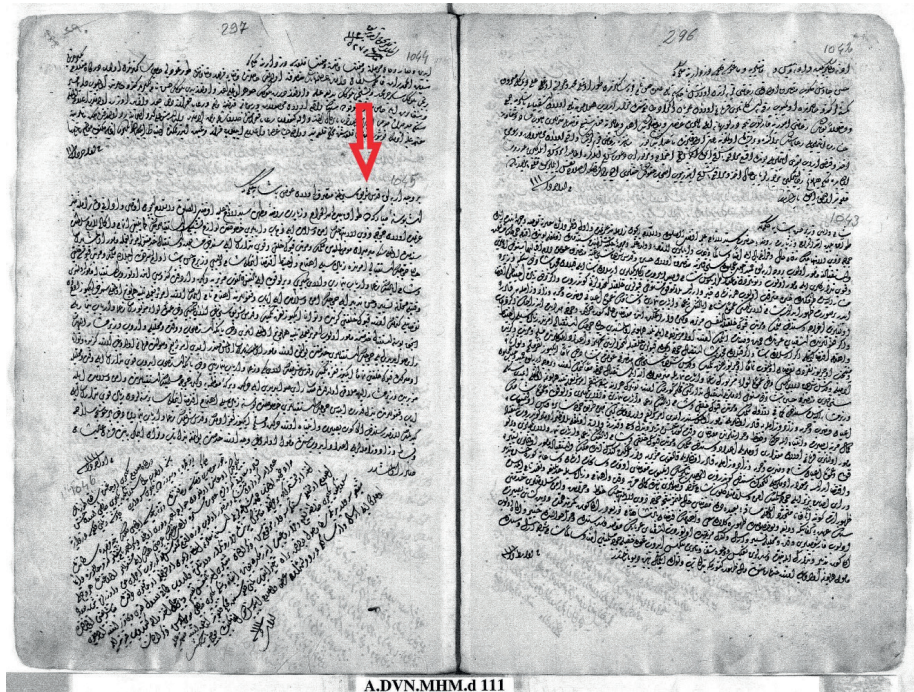
26 Uriel Heyd, *Ottoman Documents on Palestine 1552-1615*, s.3 5-36.

27 Yüksel Çelik Murat Uluskan, Davut Hut, Cengiz Tomar, *Mühimme Defterlerinde Kudüs (1545-1594)*, I, haz. Halit Eren, c. 1, (IRCICA, 2016).

Osmanlı Kudüs'ü üzerine kayda değer çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalarda Mühimme defterleri ve benzer nitelikli ahkâm kayıtları kullanılarak idari unsurlar açıklanmıştır. İdari birimleri ve kentleri konu alan bu defterler tahrir defterlerine nazaran daha az sorunludur.²⁸

Merkezi arşivleri döneme ve konuya göre sınıflamak mümkündür. Ancak bazı şehirler vardır ki özelliğine binaen ortaya çıkan arşiv malzemesi birbirine benzerlik gösterir. Kudüs için bu vakıflardır. Arşivlerde buna binaen vakıf konusunun ağırlığını görüyoruz. 1545-1594 tarihleri arası Mühimme kayıtları ile 1742-1793 arası Şam-ı Şerif Ahkâm Defterlerinde yer alan konular arasındaki benzerlik aradaki iki yüzyıllık zamana rağmen Kudüs'ü tanımlamak için yeterlidir. Her iki kaynaktaki da Kudüs vakıflarını ilgilendiren ferman ve hüküm sayısı %40'a tekabül etmektedir.

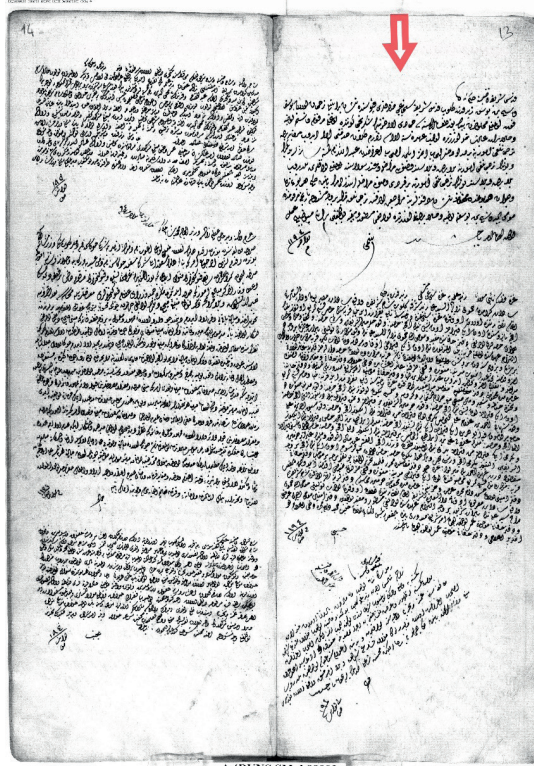

Resim 1. Mühimme Defterlerinde Kudüs Mutasarrıfına Gönderilen Bir Hüküm
[A. DVNS. MHM.00111/297]

Muhteva bakımından Atık Şikâyet Defterlerinin devamı olan Eyâlet Ahkâm Defterleri yerel mahkeme tarafından halledilmeyip İstanbul'a gönderilen problemlerin çözümünü kolaylaştırmak için oluşturulmuştur. Merkez-taşra ilişkisini ortaya koyan bu defterlerden Şam eyaletine ait dokuz defter bulunmaktadır. 1155-1326/1742-1908 tarihleri arasındaki hükümleri ihtiva eden 9 adet defterden oluşmaktadır. Bu

28 Amy Singer, *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*, s. 29-30.

defterlerde Şam eyaletine bağlı Safed, Kudüs, Aclun, Lecun, Gazze, Nablus, Tedmür, Sayda, Beyrut ve Kerekşüveyk sancaklarına ait hükümler bulunmaktadır. 18. yüzyıla ait beş defter olup son defter 1804 yılında bitmektedir. 1. defter 1742-1754 (292 sayfa), 2. defter 1754-1764 (323 sayfa), 3. defter 1779-1783 (159 sayfa), 4. defter 1783-1793 (194 sayfa), 5. defter 1794-1804 (142 sayfa) yıllarına aittir.²⁹

A.(DVNS.ŞM.d.00003

Resim 2. Şâm-ı Şerif Ahkâm Defterlerinde Kudüs'ten gönderilen bir şikâyetin hükmü
[A. DVNS. ŞM.00003/13]

Şikâyet defterinde kaydedilen hükümler şikâyete sebep olan olayın çözüldüğü anlamına gelmemektedir. Genellikle bunlar yerel mahkemenin ne yapabileceği hakkında emirlerdir. Bazı durumlarda şikâyet keyfi olabileceği için, karar genelde yerel mahkemeye bırakılmaktadır.³⁰ Şikâyet eden kimse doğrudan divana başvurabileceği gibi, önce bulunduğu yerdeki mahalli kadıya daha sonra şikâyetinin çözümlenmemesi durumunda merkeze başvurabilmekteydi. Önce kadıya başvuran kişinin şikâyetinin sicillerde kaydedilmesi şikâyet defterleriyle, sicillerin birlikte kullanımını ortaya çıkarmaktadır.

29 Bu tasnif A.DVNS.AHK.ŞM.d koduyla arşivde yer almaktadır.

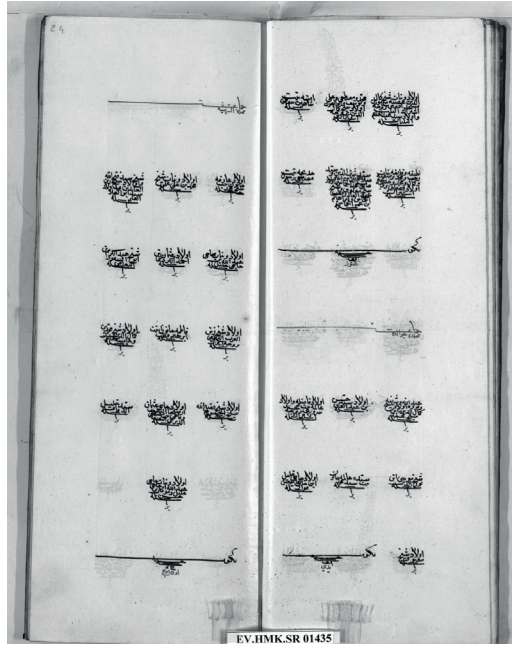
30 Feridun Emecen, “Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Mirî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühim-me ve Ahkâm-ı Şikâyet”, s. 124-125,135.

Ayrıca merkezi arşivlerde içinde doğrudan Kudüs'ün aranacağı arşiv malzemeleri olduğunu görüyoruz. Bu arşiv malzemelerinden ön plana çıkanlardan ilki surre defterleri, ikincisi kilise defterleridir. Birincisi Kudüslü Müslümanlara her yıl hac mevsiminde surre alayı ile birlikte İstanbul'dan gönderilen yardımları ifade etmektedir. Diğer ise Kamâme adıyla kayıtlı 1455-1885 yılları arasını ihtiva eden çeşitli konuların yer aldığı defterlerdir.

5. OSMANLI MEŞRUIYETİNİN SİMGESİ: SURRE DEFTERLERİ

Kudüs'ün özel olarak aranması gereken arşiv malzemelerinden birisi surre defterleridir. Kudüs'e gönderilen surrelerin kimlere ne kadar tahsis edildiği bu defterlere kaydedilmekteydi. Osmanlı devletinden önceki İslam devletleri, İslam'ın kutsal şehirlerine her yıl hac mevsiminden önce tertip edilen bir hazırlık ile yardım göndermekteydi. Surre olarak adlandırılan bu yardımlar Osmanlı devleti ile birlikte devam etmiştir. Kelime anlamı olarak para kesesi veya çıkımı anlamına gelen surre, Osmanlı döneminde Recep ayında İstanbul'dan yola çıkan, Mekke, Medine ve Kudüs'teki fakir ahali ile orada hizmette bulunan görevlilere gönderilen para, altın vesaire hediye ve değerli eşyaları ifade eden bir terimdi. Bu değerli eşyalar arasında hilat, kaftan, halı, sof ve kadife gibi dokuma eşyalar bulunmaktaydı. Osmanlı Arşivi'nde 1009-1327/1600-1909 yılları arasına ait 4.170 adet surre defteri bulunmaktadır.³¹

Resim 3. Rîşe Mahallesi ve Cevâlde Mahallesi'nden hak sahiplerine dağıtılan surreleri gösteren defter sayfası [EV. HMK. SR. 01435]

31 BOA Rehberi, s. 240

Arap topraklarının Osmanlı hâkimiyetine girmesinden sonra bir gelenek haline gelen surre, Vehhâbi idaresi altındaki dönem hariç, 1915 yılına kadar devam etmiştir. Mekke, Medine ve Kudüs'e gönderilen surreler devletin siyasi propagandasını yapmada önemli bir araç olarak kullanılmıştır. Zira surre alayı da bu anlamda önemli bir görev üstlenmekteydi. Osmanlı padişahları hacca gitmedikleri için kutsal topraklardaki yerlerin hizmetlilerini, ulemasını ve diğer görevlilerini memnun etme amacı gütmüştür. Bu yolla kendi sembolik meşruiyetlerine de katkı sağlamışlardır. Bu anlamda bölgedeki ulema, suleha ve seyyid-şerifler surreler vasıtasıyla memnun edilmiştir. Diğer taraftan kutsal topraklara giden yolların güvenliği de büyük önem arz etmekteydi. Bu amaçla hac yolunun güvenliği ve surrenin eksiksiz ulaştırılması hususunda güzergâhtaki bedevi kabilelere de surre yardımları ve hediyeler sunulmuştur. Kudüs surresi de Haremeyn'e gidecek surre içinde yer alıp, surre emininin sorumluluğunda bulunmaktaydı. Söz konusu surreler Kudüs'te farklı cemaatlere gönderilmekteydi. Ayrıca herhangi bir surreye tasarruf edenlerin haklarını başkalarına devrettiği veya sattığı da Kudüs şer'iyye sicillerinden anlaşılmaktadır. Zaman zaman surreleri yetiştirmeyen Kudüs uleması, sulehâ ve kadısının bulunduğu bazı kimseler arzda bulunarak surreleri talep etmekteydiler. Devlet de Mescid-i Aksa ve Sahratullah'da meşgul olanların devletin hizmetinde olduğunu ve surrelerin zamanında yetiştirilmesinin önemli olduğuna dikkati çekmekteydi. Ana gelir kaynağı Yafa gümrüğü mukataası ve cizye gelirleri olan Kudüs surresini, surre eminleri Şam valisine veya güvenilir birisine teslim etmekteydi. Bu anlamda surrenin zamanında yetiştirilmesi hususuna azami önem gösteriliyor ve bu hususta önlemler alınıyordu. Surre Defterleri girişinde surrelerin tesliminde bir aksaklık çıkmaması ve zamanında yetiştirilememesine karşın Şam'dan balı sancaklar vasıtasıyla Kudüs'e müteselsil şekilde ulaştırılması emredilmektedir. Toplumun her kesiminden kimseye ulaştırılan surrelerden istifade eden zengin kesimler de bulunmaktaydı. Buna rağmen devlet nazarında surre kavramının içini dolduran anlam fukara idi.³² Bu bağlamda belirli bir döneme ait surre defterlerinin alınarak tarihi süreklilik içinde surreleri kimlerin tasarruf ettiklerine dair bir çalışma ile surre dağılım analizi yapılabilir.

6. DİĞERİNİ TANIMANIN BELGESİ: KİLİSE DEFTERLERİ

Kudüs'te Osmanlı ve İslam algısının şekillenmesinde bu defterlerde kayıtlı fermanların ve emannâmelerin çok önemli rolü vardır. Bu ferman ve emannâmeler gayrimüslim cemaatlere ait kilise, sinagog, havra, mezarlık, okul ve yetimhane inşasına, tamirine veya buraların genişletilmesine dair izinlerin yer aldığı kayıtları ihtiva etmektedir.

989 numaralı Divân-ı Hümâyûn defterleri kataloğunda 860-1340/1456-1922 tarihleri arasındaki kayıtları ihtiva eden 10 adet kilise defteri mevcuttur. Bu seride 8, 9 ve 10 numaralı defterler Kudüs'te bulunan *Kamâme Kilisesi* adıyla kayıtlıdır. 8 numaralı defter 1455-1757 (41 sayfa), 9 numaralı defter 1613-1885 (200 sayfa), 10

32 EV.HMK.SR.2024.

numaralı defter 1412-1682 (?) tarihleri arasını ihtiva etmektedir. Bu defterler kullanılarak yapılan ilmî çalışmaların en dikkat çekeni Oded Peri'nin Hıristiyanlar arasındaki uzlaşmazlıkları temel alarak Kudüs sakinlerinin İslam hukukunun gölgesinde kutsal yerler sorununu irdelediği çalışmadır. Peri çalışmasında Kudüs sicillerini, Kudüs Ortodoks patrikhanesi arşivini ve içinde kilise defterlerinin de bulunduğu merkez arşivlerini etkin bir şekilde kullanmıştır.³³

Bu tasniften başka Osmanlı devletinde var olan kilise, sinagog ve manastır gibi ibadet yerlerinin kayıtlarını tutan ve ruhani liderlere verilen berat ve pişkeşleriyle ilgilenen piskoposluk kalemî bulunmaktadır. Bu kalemde Hicri 1186 ve 1220 yıllarına ait ve Kudüs Ermenileri ve Ermeni patrikliğine ilgilendiren defterler bulunmaktadır. Ayrıca Kâmil Kepeci Tasnifinde Evâmîr-i Maliye Kalemî'ne tâbi Piskopos Mukâtaası Defterleri mevcuttur. Söz konusu defterleri kullanılarak yapılan bir çalışma Yavuz Ercan'a aittir. Ercan çalışmasında Kudüs Ermeni Patrikhanesi vasıtasıyla Ermenilere tanınan imtiyazlar ele alınmıştır.³⁴

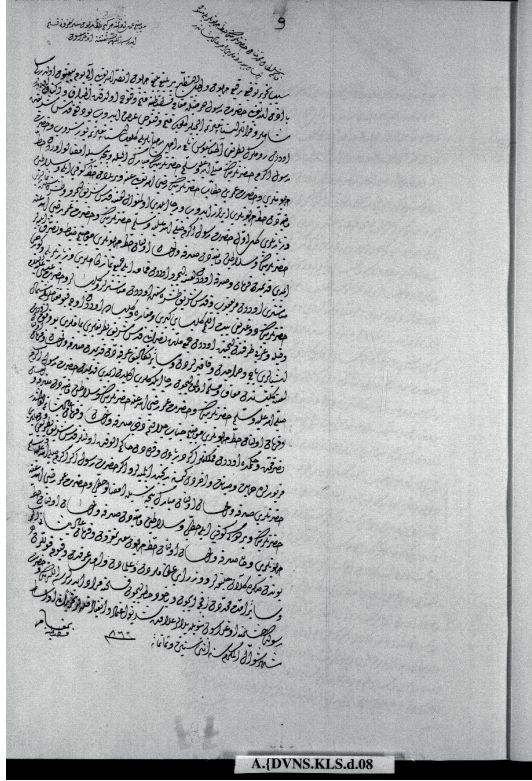
Özel olarak Kamâme Kilisesi'ne ait defterlerde ise Rum patrikliğine bağlı başta Kıyâme (Kamâme) Kilisesi ve Beytullahim kiliselerini ilgilendiren her türlü konuyu ihtiva eden fermanlar bulunmaktadır. Bundan başka Fransiskan Kilisesi, Ermeni Kiliselerine ait arşiv malzemeleri bulunsa da bunlara gönderilen evrak Kudüs'te ilgili kilise arşivlerinde mahfuzdur. Ermeni Kilisesi'nde araştırma yapma izni verilmezken, Fransiskan Kilisesi Osmanlı dönemi boyunca kendilerine gönderilen fermanları Fransızcaya çevirerek yayınlamıştır. 1521-1902 yılları arasını ihtiva eden fermanlardan müteşekkil kitabın yayın tarihi 1934'dür.

Kamâme Kilisesi Defterlerine geri dönersek, doğru bilinen bir yanlış da düzeltmek icap eder. 862/1458 yılına ait olan fermana dair bazı yanlış algılamalar mevcuttur. Sanki Kudüs'e dair bir tasarruf söz konusu gibi algılanıyor. Fetihden sonra Fatih Sultan Mehmed'i tebrik için birçok kimse geliyor. Bunlardan birisi de Kudüs Rum Patriği olup, elinde Hz. Peygamber'in, Hz. Ömer'in ve onların haleflerinin hatt-ı hümayunları var. Buna istinaden Fatih söz konusu bu ferman ile Kudüslü Nasranîlerin/Hıristiyanların Osmanlı mülkü içinde hiç bir şekilde rencide edilmemesini, korunmasını ve kadim üzere muaf oldukları her türlü hakların devam edeceğini ve söz konusu ahidnâmelere sadık kalacağını beyan etmiştir. Bu ferman Hz. Peygamber'den beri İslam hâkimiyetindeki gayrimüslimlerin ibadetlerini özgürce yapabilmelerini, rencide edilmemelerini içeren ahitnamenin devamıdır. Bunun örneklerini daha sonra Fatih Sultan Mehmed'in haleflerinde de görüyoruz. Kudüs'ün Osmanlı mülkü olmasından sonra gayrimüslimlere karşı aynı hassasiyetin sürdürüldüğüne şahit olmaktayız. Buna istinaden Kamâme Kilisesi'nde yanan ateşe engel olunmaması ve Hz. İsa'nın kabrinin bulunduğu inanan bu yerdeki ibadetlerini diledikleri şekilde yapabileceklerine dair Yavuz Sultan Selim zamanında verilen fermanlar 18. yüzyılda

33 Oded Peri, *Christianity Under Islam In Jerusalem The Questions of the Holy Sites Early Ottoman Times*, Brill, 2000.

34 Yavuz Ercan, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, Ankara: TTK, 1988

da hatırlatılmıştır.³⁵ Bu anlamda gayrimüslim ibadet yerlerinin birtakım izinlere bağlı olarak yenileyebildikleri görülmektedir. Örneğin Hasidim Yahudilerine ait sinagogun yenilendiği vakidir.³⁶

Resim 4. Fatih Sultan Mehmed'in Rum Patriğine Verdiği Ferman [A.DVNS.KLS.d.08]

Kudüs'ün zaptından sonra her padişah söz konusu fermanı tecdid ederek devamını sağlamıştır. Zira Fatih Sultan Mehmed'in fermanında sol üst köşede kendi hattının bulunduğu ibâre şöyledir:

“Mucebince amel oluna, her kim hatt-ı hümayûn-ı sa`adet makrûnu fesh ederse Allah'ın la`netine uğrasun”

Peki, buna hiç muhalefet edilmedi mi?

1761 yılında Kudüs mutasarrıfı olan Salih Paşa önceki fermanlar şimdi geçmez, onlar önceki hükümdarlar zamanındadır diye zulüm etmekte ve ziyade vergi talep etmekteydi. Aynı davranışta bulunan önceki mutasarrıf Musa Paşa ise daha önce

35 C. ADL.27/1620, Evâsit-ı Ca 1122.

36 C. ADL. 61/1620, Evâil-i ? 1175.

kadı tarafından men edilmişti. Musa paşa zorbalık ederek kilise ve manastırları teftiş bahanesiyle birçok hediye ve para almıştı. Özellikle Habeş ve Gürcü taifesi Musa paşadan çok çekmişti. Rahipler 1107/1695-1696 senesinde Sultan Mustafa zamanında verilen fermanın tecdid edilmesini talep etmişlerdi.³⁷ Başka bir belgede, Yafa'dan Kudüs'e gelip giden Efreñ Rahipleri Yafa iskelesinde geldikten sonra Kudüs yolu üzerindeki köy ahailerinin ahidnâmeye aykırı muamelede bulduklarını belirtmişlerdi. Köylülerin yolları üzerinden geçen rahiplerden yolluk adı altında haraç istedikleri, vermeyenlerin Kudüs'e gitmesine izin verilmediği iddia edilmişti. Buna istinaden rahiplerin Kudüs'e istedikleri yoldan gidip gelmeleri ve rahiplere hiçbir şekilde rencide edilmemeleri emredilmiştir.³⁸

Kısaca Osmanlı Devleti'nin gayrimüslimler nazarındaki imajında gayrimüslimlerin teminat altına alınmasının bir rolü olduğunu vurgulamak gerekir. Zikredilen örnekler misalinde olduğu gibi devletin bu türden uygulamalara çözüm aradığı, şer'i meseleleri kadıya havale ettiği, ama benzer sorunların devam ettiği de şikâyet defterlerinde görülmektedir. Örneğin, 18. yüzyılda Kudüs'e hac maksadıyla gelen gayrimüslimlerin şikâyetlerine dair pek çok ferman yayınlanmıştır. Ancak bu fermanlar gayrimüslim hacıların Kudüslüler (Müslüman-gayrimüslim) tarafından turist olarak görülmelerine mani olamamıştır.³⁹

7. CİZYE DEFTERLERİ

Kudüs gibi etnik ve dini açıdan çok kültürlü bir şehrin incelenmesinde önemli arşiv kaynaklardan birisi cizye defterleridir. Osmanlı taşra görevlileriyle Kudüs halkı arasındaki ilişkilerin düzenlenmesinde rol oynayan şeriat kurallarına göre gayrimüslim tebaadan alınan cizye vergisi gayrimüslimler üzerinde bir yük oluşturmakta mıydı? Diğer taraftan cizye ödeyen nüfusun oranı Müslümanlara nazaran neydi? Bu minvalde soruların cevaplarını bulabileceğimiz Cizye Defterleri özellikle XVII. yüzyılın ekonomik buhranı içerisinde merkez hazinesine aktarılan gelirlerin önemli hale gelmesi sonucu gayrimüslim tebaanın ekonomik yetkinliğini ve kim olduğuna dair ipuçları vermektedir. 1691 tarihli cizye defterini inceleyen Hilal Çiftçi çalışmasında Kudüs merkez ve diğer nahiyeleri ayrı ayrı ele almıştır. Tahrir defteriyle kıyaslayan Çiftçi, Kudüs'te meskûn tebaayı dini, sosyal ve ekonomik açıdan tasnif etmiştir.⁴⁰ Bu defterleri Mühimme defterlerinde olduğu gibi erken keşfedenlerden birisi yine Uriel Heyd'dir. Heyd'in XVII. Yüzyıl'da Kudüs Yahudi cemaatine dair çalışması ve Amnon Cohen'in XVI. yüzyıl Kudüs Yahudileri hakkındaki eseri gayrimüslim tebaaların Osmanlı Kudüs'ü içindeki yerinin anlaşılmasına yardımcı olabilir.⁴¹

37 A.DVNS. ŞM:d. 2/199, Evâsıt-ı Şaban 1174/1761

38 KŞS/256:43 Evâhir-i Zilhicce 1195 (Sicil kayıt tarihi-23 Şaban 1196)

39 Bu konuda detaylar için bkz. Alaattin Dolu, *Osmanlı Kudüsü'nde Toplum ve Siyaset, 1703-1789*, s. 219-233.

40 Hilal Çiftçi, *XVII. Yüzyılda Kudüs Merkez Ve Çevresinde Gayrimüslim Nüfus*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s.2-4.

41 Uriel Heyd, "The Jews of Palestine at the End of the Seventeenth Century Based on Turkis Poll-Tax Registers", *Yerushalayim-Mehkerez Eretz-Israel*, 4, 1952, Amnon Cohen, *Jewish Life under Islam Jerusalem in the Sixteenth Century*, London: Harvard University Press, 1984

8. KUDÜS ŞER'İYE SİCİLLERİ

Kudüs kadılığı mevleviyet derecesinde bir kadılık olup üst dereceli kadılar buraya atanmaktaydı. Başkentlik yapmış Bursa, Edirne, İstanbul gibi şehirlerin yanında Arap topraklarında veya Anadolu'da stratejik veya belirli özelliğine binaen önem sahibi olan şehirlere deneyimli ulemeden kadılar gönderilmekteydi. Kudüs bu şehirlerden olup mevâlî unvanına sahip bir kadısı bulunmaktaydı. Buna mukabil olarak Kudüs kadısı da diğer Filistin sancaklarına göre daha geniş bir bölgeyi idare etmekte ve böylece diğerlerine göre daha güçlü konumda bulunmaktaydı. Nablus, Hayfa gibi komşu sancakların kadılarının (naib) atanmasında rol oynamaktaydı. Kadı ve mahkemesinin sosyal sınıflar arasında arabulucu olduğu Kudüs'te kadının yokluğunda ona vekâlet eden başkâtiplik görevi babadan oğula geçen bir silsile takip etmekteydi. Bu vesileyle Kudüs'te başkâtiplik görevini uzun süre elinde bulunduran en önemli ailelerden birisi Hâlidî ailesidir. Bu bakımdan 18. yüzyıl sicilleri bölge tarihi açısından zengin bir kaynak türüdür. Özellikle İstanbul'dan gönderilen fermanların da kaydedildiği siciller Osmanlı idaresi ile yerel idareci arasındaki iletişimi göstermesi açısından verimlidir.⁴² Bu yönüyle Kudüs sicilleri, idarenin yanı sıra köylüler, bedeviler, cemaatler, bir aile ya da bir cemaatin yaşam biçimi, fiyat düzenlemeleri, şikâyetler, vergiler, satışlar, kiralamalar gibi birçok alanda geniş bir bilgi sunarlar. Diğer taraftan İstanbul'dan gönderilen emirler de sicillere kaydedilmekteydi.⁴³ Doumani, 16. ve 17. yüzyıl sicillerinde daha çok Türkçe bulunmasının sebebini de bu dönemde gelen fermanların sayısı ile paralellik gösterir. Sonraki dönemde sicillerde Türkçenin daha az görülmesinin nedenini ise merkezi otoritenin yokluğu ile açıklamaktadır.⁴⁴

Asılları Mescid-i Aksa arşivinde mahfuz olan Kudüs şer'îye sicilleri Batı Şeria'nın Kudüs'e en yakın kenti olan Ebu Dis'te, Kudüs İbrani Üniversitesi, Ürdün Üniversitesi ve çeşitli üniversite arşivlerinde mikrofilm olarak yer almaktadır. Ayrıca Türkiye'de TDV İSAM arşivinde de bir kısmı bulunmaktadır. 1530 yılından başlayan kayıtlar içinde evâmir serilerinin yanı sıra kassam ve metrukât defterleri de yer almaktadır.⁴⁵ I. Dünya savaşına kadar toplam 414 defterden müteşekkil serinin 80'i 16. yüzyıla aittir. En erken sicil kaydının 1529-1530 yılına tarihlendiği Kudüs sicilleri içinde evâmir olarak adlandırılan, İstanbul'dan gönderilen fermanlar toplam 23 cilttir. Bu ciltler 1538-1673 yılları arasında kaplamakta olup haliyle Osmanlıcadır. 16-18. yüzyıllar arasındaki ciltler oldukça hacimli olup yaklaşık 500-600 sayfadan oluşmaktadır.⁴⁶ Tahrir defterleri ve Mühimme defterleriyle kıyaslandığında bu defterlerin önemli avantajları bulunmaktadır. Tahrir defterleri ve Mühimme defterlerindeki merkezi bakış açısının aksine bu defterler yereli tanımlamada daha kullanışlıdır.

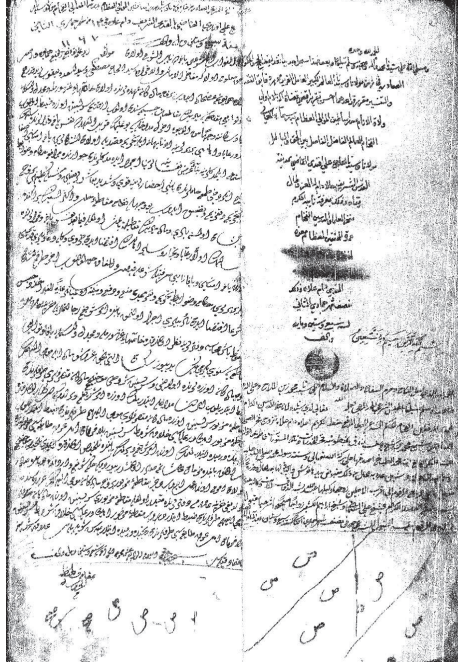
42 Doumani, "Palestinian Islamic Court Records: A Source for Socieconomic History", *Mesa Bulletin*, 19(2), 1985 s.156-158,162.

43 Singer, "Tapu Tahrir Defterleri and Kadı Sicilleri: A Happy Marriage of Sources", *Târih*, 1, 1990 s.109,125.

44 Doumani, "Palestinian Islamic Court Records: A Source for Socieconomic History", s.162.

45 John E. Mandeville, "The Ottoman Court Records of Syria and Jordan", *The Ottoman of the American Oriental Society*, 86(3), 1966, s. 318.

46 Doumani, "Palestinian Islamic Court Records: A Source for Socieconomic History", s.162.

Resim 5. Kudüs Şer'îye Sicillerinden bir örnek:
238 numaralı defterin giriş sayfası [KŞS:238]

SONUÇ

Netice itibariyle Osmanlı kaynaklarında Kudüs'ü arayan ve algısına dair kesitler sunan bu çalışma kaynaklar çerçevesinde daha da genişletilebilir. Buna rağmen ortaya konulan bu kaynak değerlendirmesi Kudüs'ün genel olarak nasıl algılandığına ve Kudüs'teki Osmanlı faaliyetlerine dair temel hususlara ulaşmak için bir ipucu olabilir.

Günümüzde Kudüs'te mukim Müslümanların gördükleri zulümler ve kutsal mekânların içinde bulunduğu zor durum vesilesiyle Kudüs'ün “bize” aitliği ve bizim Kudüs'e mahsusluğumuz ölçülmektedir. Buna mukabil Müslümanların Kudüs'e sahip çıkma anlayışı ile Yahudilerin arasındaki fark propaganda yapan müesseselerin sayısı ile ölçülmektedir. Her iki tarafın arşivleri kullanım oranı ve bunu kullanabilme gücü ise göz ardı edilmektedir. Modern Filistin tarihini anlamak ve anlamlandırmak için Osmanlı döneminin incelenmesi açısından faydalı olabilecek bu kaynaklar sahip olduğu değerden daha fazlasını hak etmektedir. Bu bakımdan Osmanlı döneminin farklı coğrafyaları arasında yapılacak kıyaslar devletin kutsal mekânlardaki rolünün daha detaylı şekilde anlaşılmasına vesile olacaktır.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

Müessesetü İhyâi't-Türâs ve'l-Buhûsü'l-İslâmiyye / Filistin Ebu Dis Arşivi
Kudüs Şeri'ye Sicilleri.
238, 256.

BOA

Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti Defterleri (EV.HMK.)
EV.HMK. SR.d.2024, EV. HMK. SR. 01435

Muallim Cevdet Tasnifi Belgeleri

Adliye
27/1620, 61/1620

Divan-ı Hümâyûn Defterleri (A.DVNS.)

Şâm-ı Şerif Ahkâm Defterleri (A.DVNS.AHK.ŞM.d):

1. defter (1155-1167), 2. defter (1167-1177), 3. defter (1193-1197) , 4. defter (1197-1208), 5. defter 1794-1804.

Mühimme Defterleri

A. DVNS. MHM.00111/297

989 Numaralı Divan-ı Hümâyûn Defterleri Kataloğu'ndaki Kilise Defterleri (A.DVNS.KLS.d)

Kamâme Defteri (A.DVNS.KLS.d.08)

2. Yayınlanmış Kaynaklar

Celâl-zâde Mustafa. (1990). Selim-Name, Nşr. Ahmet Uğur, Mustafa Çuhadar, Kültür Bakanlığı 1000 Temel Eser/154 Ankara.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi (Topkapı Sarayı 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini), (2003). 8. Kitap, Nşr. Seyit Ali Kahraman vd, İstanbul.

İdris-i Bitlisî. (2001). Selim Şah-nâme, Nşr. Hicabi Kırlangıç, Kültür Bakanlığı, Ankara. Münecimbaşı Ahmet Dede, Sahaif-ül-Ahbar fi Vekayi-ül-a'sâr, 1-2, çev. İsmail Erünsal, Tercüman 1001 Temel Eser.

Mevlânâ Mehmed Neşrî. (2008). Cihânnümâ [Osmanlı Tarihi (1288-1485)], Nşr. Necdet Öztürk, Çamlıca, İstanbul.

Mucireddîn el-Hanbelî, (1973). El Ünsü'l Celîl Bi-târîhi'l-Kuds ve'l-Halîl, Mektebetü'l-Muhtesib, 2, Amman.

Yüksel Çelik Murat Uluskan, Davut Hut, Cengiz Tomar, (2016). *Mühimme Defterlerinde Kudüs (1545-1594) I*, haz. Halit Eren, c. 1, İstanbul: IRCICA

3. Araştırma Eserler

- Aseli, Kamil Cemil. (2009). *Mahtûtât Fezâilü Beyti'l-Makdis*, 2, Amman: Vezâretü's-Sekkâfe.
- Cohen, Amnon. (1973). *Palestine in the 18th Century, Patterns of Government and Administration*. Jerusalem: Magness Press.
- (1984). *Jewish Life Under Islam Jerusalem In The Sixteenth Century*. London: Harvard University Press.
- Çiftçi, Hilal. (2005). *XVII.Yüzyılda Kudüs Merkez ve Çevresinde Gayrimüslim Nüfus*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Dolu, Alaattin. (2016). Osmanlı Kroniklerinde Kudüs Algısı. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25(1), 21-46.
- (2017), *Osmanlı Kudüsü'nde Toplum ve Siyaset, 1703-1789*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara.
- Doumani, Beshara B. (1985). Palestinian Islamic Court Records: A source for socio-economic history. *Middle East Studies Association Bulletin*, 19(2), 155-172.
- Emecen, Feridun M. (2005). Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Mîrî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3(5).107-139.
- Ercan, Yavuz. (1988). *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*. Ankara: TTK.
- Erdoğan, Emine. (1998). *XVI.Yüzyılda Kudüs Merkez ve Nahiyesinde Nüfus Ve Etnik Yapı*: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Faroqhi, Suraiya. (2008). *Hacılar Ve Sultanlar (1517-1683)* (Gül Çağalı Güven, çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Heyd, Uriel. (1952). The Jews of Palestine at the End of the Seventeenth Century Based on Turkis Poll-Tax Registers. *Yerushalayim-Mehkerey Eretz-Israel*, 4, 173-184.
- (1960). *Ottoman Documents On Palestine 1552-1615*. Oxford: Oxford University.
- Hütteroth, Wolf-Dieter, Kamal Abdulfattah. (1977). *Historical Geograpy of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century*. Erlangen: Erlanger.
- Kreiser, Klaus. (2000). The Place of Jerusalem in Ottoman Perception. In R. H. Slvia Auld (Ed.), *Ottoman Jeusalem The Living City: 1517-1917* (Vol. 1, 53-56). London: Altajir World of Islam Trust.
- Kumrular, Özlem. (2013). Yeniçağ'da Osmanlı Topraklarından Geçen Seyyahlar Tehlikeler ve Tedbirler. *Türk Yurdu*, 33(310), 59-64.
- Lewis, Bernard, Amnon Cohen. (1978). *Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century*. Princeton.
- Mandeville, John E. (1966). The Ottoman Court Records of Syria and Jordan. *The Journal of the American Oriental Society*, 86(3), 311-319.
- Öksüz, Mustafa. (2016). *Şam Eyaleti'nin Güney Sancaklarında (Filistin) Nüfus XVI. YY*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı Doktora Tezi.

Öz, Mehmet. “Tahrir”, *DİA*, 39, 425-429.

Peri, Oded. (2001). *Christianity Under Islam In Jerusalem The Questions of the Holy Sites Early Ottoman Times*: Brill.

Singer, Amy. (1990). Tapu Tahrir Defterleri And Kadı Sicilleri: A Happy Marriage of Sources, *Tārīh*, Edit. Leon Nemoy, Vera B. Moreen, Vol.1, 95-125.

----- (1996). *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüiler* (Sema Bulutsuz, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt yay.

----- (2004). *Osmanlı'da Hayırseverlik Kudüs'te Bir Haseki Sultan İmaretini* (Dilek Şendil, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt yay.

Tütüncü, Mehmet. (2006). *Turkish Jerusalem (1516-1917) Ottoman Inscriptions From Jerusalem And Other Palestinian Cities*. Haarlem: SOTA/Turkestan and Azerbaijan Research Center.

Veinstein, Gilles. (2008). The Ottoman Town (Fifteenth-Eighteenth Centuries). R.Holod S.K.Jayyusi, A.Petruccioli, A.Raymond (Ed.), *The City In Islamic World* (ss. 205-217): Brill.

Ze'evi, Dror. (2000). *Kudüs 17.Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum Ve Ekonomi* (Serpil Çağlayan, çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.